

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.5) «1734-1750»

Сергій Лапшин

Вінницький державний педагогічний університет ім.М.Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Олександр Конотопенко

Вінницький державний педагогічний університет ім.М.Коцюбинського,
кандидат філософських наук, доцент (Україна)

Реформування державного управління України-Гетьманщини в 1734-1750 рр.

Анотація. У статті на основі аналізу комплексу джерел та літератури проаналізовано українську політику Російської імперії у 30-50-х рр. XVIII ст., особливості ліквідації інституту гетьманства та створення колегіального органу – Правління гетьманського уряду. Визначено його компетенції та заходи щодо підпорядкування державної системи Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, політична влада, автономія, інкорпорація, камералізм, Правління гетьманського уряду, інкорпорація.

Державотворчі процеси, які відбуваються в умовах глибокої ціннісно-нормативної кризи в сучасній Україні, потребують історичних досліджень як фактору формування національної свідомості, створення сучасної системи духовних і культурних цінностей, утвердження гуманістичних ідеалів, відродження духовної спадщини народу. Крім того, за умов становлення державно-правових інститутів України неухильно зростає інтерес до утворення та розвитку національної держави українського народу XVIII ст.

У XXI століття Україна ввійшла незалежною, самостійною державою. Нові історичні реалії вимагають адекватного осмислення всіх етапів її розвитку, включаючи відносини із найближчими сусідами, зокрема з Росією. У наш час, як і в середині XVIII ст., Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу державної влади. Тому слід врахувати минулий історичний досвід державного будівництва. Необхідно об'єктивно переосмислити сутність, характер і наслідки тих державних перетворень, що сталися в органах влади України в другій чверті - середині XVIII ст. Такий аналіз сприятиме усвідомленню логіки сучасних державно-правових явищ, історично обумовленому прогнозу перспектив реформування державного апарату України.

Дослідження проблем створення та функціонування ПГУ в історіографії пройшло ряд етапів. Дослідження першого етапу (середина XVIII – початок XIX ст.) є реакцією на імперські перетворення і ліквідацію політичної автономії. Серед досліджень цього періоду відзначимо: «Краткая летопись Малья России» В.Рубана. «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, «Летописное повествование о Малой России» О.Рігельмана, «Разговор Великороссии с Малороссией» С.Дівовича, «Чернігівського намісництва топографічний опис» О.Шафонського, «Історія Русів».

Другий етап вивчення проблем дослідження припадає на 20-90-ті рр. XIX ст. і характеризується застосуванням наукових методів, залученням архівних документів. Серед досліджень цього періоду відзначимо: «История Малой России» Д.Бантиш-Каменського, «Історія Малоросії» М.Марковича, «Опис Малої Росії та України» С.Зарульського, «Книга буття українського народу» М.Костомарова. Провідна ідея творів цього періоду – обґрунтування ідеї окремішності українського народу, її права на власну державу. Важливе значення для вивчення проблеми діяльності ПГУ мають дослідження О.Лазаревського – «Люди Старой Малороссии. Марковичі», «Суды в старой Малороссии», «Описание старой Малороссии».

Третій етап історичних досліджень, присвячених функціонуванню ПГУ, - кінець XIX-XX ст., розділимо на два періоди: 90-ті рр. XIX ст. - початок XX ст. – посилення імперської політики, період революційних потрясінь і світової війни. Синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України був здійснений М.Грушевським. Дослідник вивчав політичну і соціально-економічну історію України, ввів до наукового обігу та критично осмислив значний документальний матеріал [1].

У дослідженні політичної історії Гетьманщини, зокрема, функціонуванні ПГУ, поважне місце займають роботи І.Джиджори. У своїх розробках історик висвітлив розвиток державного управління України у 1720-1740-х рр. та централіську політику російського уряду.

Другий період дослідження функціонування ПГУ охоплює радянський період, тобто 20-80-ті рр. ХХ ст. За спрямованістю та об'єктивністю дослідження радянських науковців можна поділити на обмежено-об'єктивний аналіз у 1920-х рр., ідеологізовану літературу 1930-х – першої половини 1980-х рр. та об'єктивні публікації другої половини 1980-х рр. Аналіз історіографічної бази дослідження радянського періоду свідчить про відсутність комплексних праць з політичної історії України XVIII ст.

Новий етап у дослідженні історії України XVIII ст. припадає на середину 80-х рр. ХХ ст. – сучасний час. За короткий час сучасними науковцями опрацьовано й введено до наукового обігу значний пласт архівного та джерельного матеріалу. Зокрема, політичною історією України XVIII ст. займаються науковці: В.Горобець, О.Гуржій, В.Кульчицький, В.Матях, Л.Мельник, В.Панашенко, В.Смолій, В.Степанков та інші [2].

Таким чином, огляд літератури з теми статті свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок, в цілому проблеми запровадження та функціонування ПГУ залишаються недослідженими.

Метою статті є здійснення аналізу інкорпораційних заходів Російської імперії у 1730-1750-х рр., метою яких була ліквідація автономних прав української держави та її остаточне включення до складу Російської імперії.

Аналізуючи засади української політики імператриці Анни Іоанівни, можна виділити її першочергове завдання – обмежити політичну автономію України, зокрема, ліквідувати інститут гетьманства. В українській політиці уряд Російської імперії керувався завданнями прагматичної імперської політики й рядом факторів: російською історичною традицією, зміцненням абсолютизму, характером і напрямками зовнішньої політики Російської імперії, а також побоюваннями російських політичних кіл посиленням в Україні автономіських тенденцій. Зростання авторитету гетьмана, покращення соціально-економічного і суспільно-культурного життя Гетьманщини викликало занепокоєння російського уряду посиленням автономіських тенденцій [1, с. 204].

Незважаючи на обмежені прерогативи гетьмана Д.Апостола щодо адміністративно-політичної влади, фінансів та судочинства, уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одночасно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д.Апостола. Однак, ще за життя Д.Апостола уряд Російської імперії здійснював підготовку до зміни державного управління Гетьманщини – створення колегіального органу у складі української старшини та російських представників. Правління гетьманського уряду як за назвою, так і за змістом було вдалою спробою російського царату інкорпорувати Україну-Гетьманщину [7, арк.112].

Реакцією на смерть гетьмана Д.Апостола став наказ князеві О.Шаховському від 26 січня 1734 р., який тоді очолював військовий корпус на Правобережній Україні, найшвидше прибути до м.Глухова та перебрати управління Україною [5, арк.212].

Події навколо смерті гетьмана показали, що українці не хочуть віддавати права управління. Тому росіяни «присутствіє ГВК» - колективного гетьмана - не ліквідували, а зберегли під назвою ПГУ з включенням російських офіцерів на чолі з генерал-лейтенантом князем О.Шаховським. Так в очах українського суспільства влада залишалася незмінною, легітимною, а старшини змушені були підкоритися тиску і погодитися на безпосередню участь російських урядовців в управлінні державно-суспільними справами [2, с. 201].

Функціонування новоствореного органу визначалося наказами й інструкціями імператриці, Кабінету міністрів, Сенату та положеннями Генерального регламенту, Військового статуту. Зокрема, політико-правовий характер функціонування ПГУ визначала «Інструкція Її Імператорської Величності, якою необхідно керуватися Правлінню Гетьманського уряду до майбутнього обрання гетьмана», видана 31 січня 1734 р. Вирішення питань, які не були визначені в цих нормативних актах, покладалося на Голову ПГУ [6, с. 22].

Матеріальне забезпечення ПГУ визначалося наказом імператриці Анни Іоанівни від 18 листопада 1734 р., який зобов'язував виплачувати платню членам і канцелярським службовцям ПГУ та ГВС з «малоросійського скарбу» [4, с. 31-32].

У ході державних реформ ПГУ втілює ряд заходів, запланованих урядом Російської імперії, спрямованих на встановлення контролю над центральними та місцевими органами влади, уніфікацію українського діловодства й судочинства відповідно до загальноросійських зразків.

Створення ПГУ після заснування І Малоросійської колегії було наступним кроком у напрямку обмеження автономії України, проявом політики національного гноблення, яку ще більше посилював царизм у другій чверті XVIII ст. З часом саме ім'я України царський уряд вивів з обігу, замінивши його спочатку Малоросією, а згодом і Південно-Західною Росією. Робилося це з метою викоринення ідей окремішності українського народу. При цьому уряд імператриці Анни Іоанівни розумів, що здійснює ризиковані політичні кроки в умовах ускладнення

зовнішньополітичного становища Російської імперії, зокрема, наближення російсько-турецької війни, але розраховував, що завуальовані кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть його державницьким позиціям. До того ж, український народ, стомлений безконечними війнами й деморалізований політикою терору імператора Петра I, був не в змозі активно реагувати на ці зміни. Національна еліта в особі старшини, не менш деморалізована, була повернута "царськими милостями" — маєтностями, чинами й привілеями, наданням наближеним старшинам прав російського дворянства тощо [4, с. 41].

Ліквідація інституту гетьманства та запровадження державної установи імперського зразка на засадах камералізму було протиправним актом уряду імператриці Анни Іоанівни, адже це суперечило традиціям та нормативним актам між Україною та Російською імперією. Заявлений під час створення як тимчасовий орган, який буде працювати до обрання нового гетьмана, ПГУ, натомість, розпочало заходи інкорпораційного характеру [3]. Зокрема, ПГУ перебрало на себе повноваження гетьмана та розпорядчої частини Генеральної Військової Канцелярії (Далі - ГВК) (відсторонило українську старшину від реального управління країною, надавши лише дорадчих функцій), перетворення ГВК на технічну установу, підпорядкування Генеральної Скарбової канцелярії (Далі - ГСК), регулярні звіти ГСК перед ПГУ та Сенатом, призначення до Генерального Військового суду (Далі - ГВС) трьох великоросійських членів. Крім того, ПГУ після ліквідації гетьманства стало Верховним судовим органом в Україні, апеляції на рішення якого можна було подавати лише до Сенату, «однак звертатися не безпідставно, а з конкретними доказами образ, а не заради своїх пустих забаганок» [6, арк.7].

За особливостями організації, функціонування, складом ПГУ мало всі основні ознаки імперських державних органів - побудований на засадах камералізму, запозичених ще Петром I у Швеції і відновлених імператрицею Анною Іванівною [5, с.379-380].

Функціонування новоствореного органу визначалося наказами та інструкціями Кабінету Її Імператорської Величності, Сенату та положеннями Генеральному регламенту, Військового статуту. Останні ПГУ мало в неповному обсязі, що викликало чимало труднощів у процесі управління Гетьманщиною. Вирішення питань, які не були визначені в зазначених нормативних актах, покладалося на особисту думку Голови ПГУ - представника російського уряду [7; Арк.562].

Діяльність ПГУ сприяла розповсюдженню в державних органах Гетьманщини діловодських норм і традицій Російської імперії. Цей процес характеризуються цілеспрямованою політикою імперської адміністрації на залучення державних органів Гетьманщини до загальноімперського державного механізму.

Першочерговими заходами російського уряду в Гетьманщині, зважаючи на невідворотню війну з Туреччиною, стали зміни у фінансовій сфері. Зокрема, заборона ГСК витратити гроші без дозволу Сенату, витрата прибутків в повному обсязі на утримання російського війська та ведення війни, особливості податкової, монетарної та торговельної політики яскраво засвідчують її фіскальний характер.

Російський уряд за допомогою ПГУ продовжив процес поглинання українського господарства та торгівлі. Системний аналіз заходів ПГУ в торговельній сфері свідчить про утиски російським торговельним капіталом українського [5, арк.212].

У зазначений період продовжувався процес систематизації прав України, в якому найбільше була зацікавлена старшинсько-шляхетська верхівка, яка бажала передусім зміцнення власних прав, а також відновлення автономного статусу України у складі Російської імперії. Ідея кодифікації була підтримана російським урядом, який плекав надію наблизити правову систему України до наявної в Росії. Однак Звід в кінцевому підсумку передбачав певне самоуправління Лівобережної України, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через це він так і не був санкціонований верховною владою Російської імперії [2, с.163].

Щодо призначення на посади у Вищі державні органи влади, то за часів функціонування ПГУ, на них призначали тільки осіб, лояльних до російської влади. Призначення на посади до ПГУ, ГВС, КМЗ), генеральної старшини та полковників перебувало в компетенції Сенату за поданням Голови ПГУ. Щодо нижчих державних службовців - полкової старшини, сотників та сотенної старшини, то їх призначав і звільняв Голова ПГУ одноосібно [1, с.267].

Фактично відбулася заміна українських урядовців російськими офіцерами в державних органах України-Гетьманщини. При цьому росіяни завжди мали перевагу над українцями, права яких принижувалися, а найчастіше взагалі ігнорувалися.

Таким чином, ПГУ було засобом нейтралізації державницьких змагань провідних кіл українських адміністраторів шляхом заміни українських урядовців державних органів України-Гетьманщини – старшин, полковників іноетнічними російськими військовими та чиновниками. Діяльність ПГУ призвела до втрати Україною-Гетьманщиною свого державного змісту і перетворення її de jure і de facto на автономну провінцію. Реформи, проведені імператрицею Єлизаветою Петрівною, зокрема, певні полегшення у зв'язку з катастрофічними наслідками Російсько-турецької війни, обрання в 1750 р. гетьманом К.Розумовського ліквідували лише

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

.....
найбільш радикальні нововведення уряду Анни Іоанівни в Україні, однак найважливіші досягнення було збережено. Функціонування ПГУ характеризується комплексом інкорпораційних за своїм характером, заходів, спрямованих на підпорядкування Вищих державних органів Гетьманщини загальноімперським владним структурам і остаточним включенням України до складу Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевский М. Иллюстрированная история украинского народа. Санкт-Петербург, 1913. 524 с.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в 2 половині XVII-XVIII ст. : кордони, населення, право. К., 1996. 223 с.
3. Інститут Рукописів Центральної Національної Бібліотеки України ім. Вернадського. Ф.І. Спр.60341 «О смерти Д.Апостола»; Центральный Державний Історичний Архів України. Ф.51. Оп.3. Спр.8826 «Указ Анни Іоанівни про вирішення окремих питань управління Лівобережною Україною».
4. Матушевский Ф. Сборник Императорского Русского Исторического Общества // Киевская старина. 1901. №7/8. С.29-47.
5. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. Вернадського. Ф.VIII. Спр.232/99II «Указы Петра I, Петра II, Анны Иоанновны». 355 арк.
6. Сборник Русского исторического общества. Т.108. «Высочайше утвержденное мнение особаго совещания в Кабинете о бытии в Малороссии, вместо гетмана, управлению из 6-ти лиц, под ведением Сената, с оставлением генеральнаго войскового суда по прежнему». 29 января 1734 г. С.22–23.
7. Російський державний архів давніх актів. Ф.248. Оп.29. «Дело о болезни господина гетмана Апостола и учреждении в Малой России Правления гетманского во 6 персонах» 1734 г. 713 арк.

Сергей Лапшин

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Александр Конотопенко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат философских наук, доцент (Украина)

Реформирование государственного управления Украины-Гетманщины в 1734-1750 гг.

Аннотация. В статье на основе анализа комплекса источников и литературы проанализировано украинскую политику Российской империи в 30-50-х гг. XVIII ст., особенности ликвидации института гетманства и создания коллегиального органа. Определена его компетенция и мероприятия по подчинению государственной системы Гетманщины.

Функционирование Правления гетманского правительства характеризуется комплексом инкорпорационных по своему характеру мероприятий, направленных на подчинение высших государственных органов Гетманщины общеимперским властным структурам и окончательным включением Украины в состав Российской империи.

Ключевые слова: гетман, политическая культура, казачество, камерализм, Гетманщина, инкорпорация.

ABSTRACT

Sergij Lapshyn

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD (History),
Associate Professor (Ukraine)

Oleksandr Konotopenko

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD (History),
Associate Professor (Ukraine)

Reformation of the state government of Ukraine-Hetmanate in 1734-1750

In the conditions of formation of state-legal institutes of Ukraine, interest in the formation and development of the national state of the Ukrainian people in the XVII century is steadily growing. After

all, it is an objective historical connection between the state-legal phenomena of Ukraine, which exist more than three centuries.

Governing Council of the Hetman Office, both by name and by content, was a successful attempt by the Russian tsar to incorporate Ukraine into the Hetmanate. During the state reforms, the PSU implemented a number of measures planned by the Government of the Russian Empire which were aimed at establish control over central and local authorities, unification of Ukrainian case-law and legal proceedings in accordance with all-Russian models.

In the course of being established as a temporary body that would worked before the election of a new hetman, the CCP, in its turn, initiated measures of an incorporation character. In particular, the PSG took over the powers of the Hetman and the administrative part of the General Military Office, the transformation of the HVC into a technical institution, the subordination of the General Chambers of Commerce, the regular reports of the HSC to the GPU and the Senat's, and the appointment of three Great Russian members to the General Military Tribunal.

The activities of the CCU promoted the distribution of the clerical norms and traditions of the Russian Empire among the state bodies of the Hetmanate. This process was characterized by a purposeful policy of the imperial administration to engagement the Hetmanate's state bodies in the imperial state mechanism.

The primary measures of the Russian government in the Hetmanate had changed in the financial sphere, in view of the inevitable war with Turkey.

Thus, the functioning of the SSU was characterized by a complex of inkorporatsionnyh by nature, measures aimed at subordination of the Supreme state bodies of the Hetmanate to imperial power structures and the final inclusion of Ukraine into the Russian Empire.

Key words: Hetmanschina, political power, autonomy, incorporation, cameralism, Hetman's government.

REFERENCES:

- 1.Hrushevskiy M. Yliustroyovannaia istoriya ukraynskoho naroda. Sankt-Peterburh, 1913. 524 s.
- 2.Hurzhiy O. Ukrainska kozatska derzhava v 2 polovyni XVII-XVIII st.: kordony, naseleattia, pravo. K., 1996. 223 s.
- 3.Instytut Rukopysiv Tsentralnoi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy im.Vernadskoho. F.I. Spr.60341 «O smerty D.Apostola»; Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy. F.51. Op.3. Spr.8826 «Ukaz Anny Ioanivny pro vyrishennia okremykh pytan upravlinnia Livoberezhnoiu Ukrainoiu».
- 4.Matushevskiy F. Sbornyk Ymperatorskoho Russkoho Ystorycheskoho Obshchestva //Kyevskaia staryna. 1901. №7/8. S.29-47.
- 5.Instytut rukopysiv natsionalnoi biblioteky Ukrainy im.Vernadskoho. F.VIII. Spr.232/99II «Uказы Petra I, Petra II, Anny Yoannovny». 355 ark.
- 6.Sbornyk Russkoho ystorycheskoho obshchestva. T.108. «Высоchaishe utverzhdennoe mnenie osobaho soveshchanyia v Kabynete o бытiй v Malorossii, vmesto hetmana, upravleniiu yz 6-ty lyts, pod vedenyem Senata, s ostavlenniem heneralnaho voiskovoho suda po prezhnemu». 29 yanvaria 1734 h. S.22–23.
- 7.Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv. F.248. Op.29. «Delo o bolezny hospodyna hetmana Apostola y uchrezhdenyy v Maloi Rossyy Pravlenyia hetmanskoho vo 6 personakh» 1734 h. 713 ark.

Статтю подано до редколегії 22.01.2018 р.

УДК 37:737 (477)

Оксана Альошина

Національний університет «Острозька академія»
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Організаційні засади та культурно-освітня діяльність Луцького православного братства у другій половині XIX ст. – початку XX ст.

Анотація. Стаття присвячена аналізу організаційних засад та функціонування Луцького православного церковного братства у Волинській губернії. Розкрито напрями та основні набутки діяльності братства у культурній та просвітницькій сферах. Загалом, члени братства проводили просвітницьку роботу з метою підняття релігійного-морального та культурного рівня місцевого населення. З'ясовано роль церковного братства та його